

Н.Н.ҚОДИРОВ

ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДАГИ РУС
ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАРИХИ
(1867-1917 йй.)

ТОШКЕНТ

Н.Н.ҚОДИРОВ

**ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДАГИ РУС
ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАРИХИ
(1867–1917 йй.)**

МОНОГРАФИЯ

ТОШКЕНТ – 2014

УЎК: 691.328.1
КБК 74.03+63.3 (5Ў)
Қ-53

Қ-53 **Қодиров Н.Н. Туркистон ўлкасидаги рус таълим муассасалари тарихи (1867-1917 йй.). Монография. – Т.: «Fan va texnologiya», 2014, 172 бет.**

ISBN 978–9943–4478–7–5

Мазкур монографияда Ватанимиз ҳудудида XIX аср ўрталаридан XX аср бошларигача бўлган даврда таълим соҳасида мустамлакачи ҳокимият томонидан туб халқлар маданияти ва маънавиятини ўзгартириш мақсадида амалга оширган ишлари, яратилган рус таълим муассасалари фаолияти тарихий манбалар, архив ҳужжатлари асосида илмий таҳлил этилган.

Шунингдек, монографияда рус таълим муассасаларини анъанавий таълим муассасалари ва жаҳид мактаблари фаолияти билан таққослаш орқали уларни моҳиятан фаолияти мақсади очиб берилган.

Мазкур монография Ватанимиз тарихига қизиқувчи барча китобхонлар учун мўлжалланган. Айниқса, монография материалларидан университет, институт ва ўрта махсус касб-хунар коллежларида Ватанимиз тарихининг мустамлака даврини ўқитишда қўлланилиши мумкин.

УЎК: 691.328.1
КБК 74.03+63.3 (5Ў)

Масъул муҳаррир:

Н.А.Абдурахимова – тарих фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Ў.М.Мавлонов – тарих фанлари доктори;

Ф.Б.Очилдиев – тарих фанлари номзоди, доцент;

Х.Тўраев – тарих фанлари доктори, профессор;

И.П.Шодмонқулов – тарих фанлари номзоди, доцент.

ISBN 978–9943–4478–7–5

© «Fan va texnologiya» нашриёти, 2014.

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Мамлакатимизда амалга оширилаётган сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ислоҳотлар бевосита жамият ҳаётига ҳам ўз таъсирини ўтказмоқда. Ижтимоий ҳаётни барқарорлаштириш ва демократлаштириш жараёнида таълим тизимининг ўрни бекиёсдир. Шунинг учун, давлат мустақиллиги эълон қилинган дастлабки кунларданок маънавий ҳаёт соҳаси янги давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилди. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов: «Ҳаётимизнинг барча соҳаларида амалга оширилаётган кенг кўламли ислоҳотларимизнинг самарадорлиги аввало халқ маънавиятининг тикланиши, бой тарихий меросимизнинг чуқур ўрганилиши, анъана ва урф-одатларимизнинг сақланиши, маданият ва санъат, фан ва таълим ривожини, энг муҳими, жамият тафаккурининг ўзгариши ва юксалиши билан узвий боғлиқдир»¹, - деб таъкидлайди.

Ўзбекистонда таълим ва маданият ривожини тарихини ўрганиш зарурати Ўзбекистон давлатчилиги тарихининг турли даврларида ҳам умуммаданий жараёнлар, ҳам таълим ва маданият соҳаларида давлат сиёсатидаги ижобий силжишларни илмий англашга бўлган талабнинг ошиб бориши билан асосланади. Бунда илмий фикр мантиғи ва диалектикаси тўла асосли равишда тарихий тадқиқотлар натижа ва хулосалари, ўтган йиллар фактик маълумотларининг объективлик даражасини аниқлаш халқимизнинг ёш авлодни таълим-тарбияси борасида ўтмишдаги тарихий тажрибасини ўрганиш заруратини илгари суради.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Тикланиш, миллий ўзлиқни англаш ва ўзбек халқи миллий ғурурининг ўсиши жараёнида тарихий хотира, объектив ва жонажон ўлка, давлат ҳудуди ҳақиқий тарихини тиклаш мутлақ муҳим ўринни эгаллайди»². «Ўз тарихини билмайдиган, кечаги кунини унутган миллатнинг келажакга йўқ. Бу ҳақиқат кишилик тарихида кўп мартаба ўз исботини топган»³. Тарихни ўрганиш, уни келажак авлодга етказиш ва ҳар бир халқни ўз тарихи билан ғурурланиш ва ўтмишга нисбатан ҳурмат ҳақида сўз юритар экан

¹ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: «Маънавият», 2008. – Б. 76-77.

² Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1997. – Б. – 134.

³ Каримов И.А. Юксак маънавият – энгилмас куч. – Тошкент: «Маънавият», 2008. – Б. – 4.

давлатимиз раҳбари «Ўзининг тарихий, маданий ва интеллектуал меросини асраб-авайлашга, бойитиш ва кўпайтиришга, шунингдек, униб-ўсиб келаётган ёш авлодни миллий ва умуминсоний кадриятлар руҳида тарбиялашга етарлича эътибор қаратмайдиган, ҳар томонлама уйғун ривожланган, мустақил фикрлайдиган, ўз қараш ва ёндашувиغا, гражданлик позициясига эга бўлган шахсни камол топтиришни ўз олдига мақсад қилиб қўймадиган ҳар қандай давлат ва жамият тарих ва тараққиёт йўлидан четда қолиб кетишга маҳкум эканини биз ўзимизга яхши тасаввур қилиб келганмиз ва яхши тасаввур этамиз»¹, деб таъкидлайди.

Ватанимиз тарихини энг қадимги даврларидан бошлаб таҳлил этиш орқали биз – бугунги авлод вакиллари аجدодларимиз тарихий тараққиётнинг босқичлари ва ҳар бир тарихий даврда халқимиз маънавий ва маданий ривожига назар ташлашимиз мумкин бўлади. Дарҳақиқат, инсон фаолияти турли жабҳаларда: саноат, сиёсат, хўжалик ҳаёт, маданият ва маърифий ҳаёт соҳаларида амалга оширилади. Тарихий ривожланиш қонуниятларидан маълумки, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва сиёсий ҳаётдаги уйғун барқарор ривожланиш жараёнигина маданий ривожланиш ва маънавий юксалиш жараёнларини келтириб чиқаради.

Мамлакатимизни келажакда барқарор тараққиётини кафолати бўлган етук мутахассисларни тайёрлашга бўлган давлат миқёсидаги катта эътибор, ёш авлод тарбиясининг барча жиҳатларига масъулият билан ёндашилаётган даврда халқимиз тарихида мутахассислар тайёрлаш, ёш авлодга таълим-тарбия бериш тарихини ўрганиш, ўтмишнинг илғор тажрибаси, халқимиз вакилларининг таълим-тарбия назарияси борасидаги бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган фикрларини кенг ўрганиш тарих фанининг долзарб мавзуларидан бири бўлиб қолмоқда.

XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида Туркистон ўлкаси Россия империяси мустамлакачилик ҳукмронлиги остида бўлганлиги, империянинг ўлка аҳолисини ғоявий ва маънавий жиҳатдан ўзига тўла қарам қилиш мақсадида рус таълим тизимини шакллантириши, шу билан биргаликда, маҳаллий аҳоли орасида маънавий юксалиш жараёнларининг ривожланиб бориши ҳамда асрлар давомида мавжуд бўлган ўзига хос, туб халқлар турмуши ва

¹ Каримов И.А. Аждодларимизнинг бебаҳо мероси – абадиятга дахлдор маънавий хазинадир. // 2014 15-16 май кунлари Самарқандда бўлиб ўтган «Ўрта асрлар шарқ алломалари ва мутафаккирларининг тарихий мероси, унинг замонавий цивилизация ривожигаги роли ва аҳамияти» мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқидан.

ақидалари асосида шаклланиб, кенг халқ оммаси орасида катта мавқе ва нуфузга эга бўлган анъанавий таълим муассасалари: мактаб ва мадрасалар фаолият юритаётган эди. Мана шундай мураккаб маънавий жараёнлар кечган даврда таълим тизимини ўрганиш ва ҳаққоний талқин этиш бугунги кундаги тарих муҳим муаммоларидан бири ҳисобланади.

Мазкур мавзу тарихий тараққиётимизнинг турли даврларида ўзига хос талқинга эга бўлган ҳолда тарихчи олимлар томонидан ўрганилиб келинган. Бироқ айнан ўлкадаги рус таълим муассасалари: гимназиялар, касбга йўналтирилган билим юртлири, тил, касб, ихтисослик берувчи турли махсус курслар фаолияти архив материаллари асосида кенг тадқиқ этилмаган. Мазкур монографияда юқорида кўрсатилган жиҳатларда тўхталиб ўтилади ҳамда улар фаолияти ҳақида маълумотлар келтирилади.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Туркистонда рус таълим тизимлари фаолияти тарихига бағишланган тадқиқотлар сони унча кўп бўлмай, мавзуга оид адабиётларни белгиланган илмий концептуал-методологик тамойилларга асосан қуйидаги асосий гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Мустамлака даврида чоп этилган ишлар.
2. Совет даври адабиётлари.
3. Мустақиллик даври тадқиқотлари.
4. Хорижий муаллифлар асарлари.

Биринчи гуруҳга оид адабиётлар XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида рўй берган тарихий жараёнларнинг бевосита иштирокчилари ёки гувоҳлари томонидан ёзилганлиги билан ажралиб туради. Мазкур даврда дастлабки асарлар Туркистонда рус таълим муассасалари фаолияти халқ таълими йўналишида подшо маъмурияти вакиллари бўлган Н.П.Остроумов, Ф.М.Керенский, С.М.Граменицкий, В.П.Наливкинлар¹ томонидан яратилган. Бу тадқиқотларда ўлкада таълим тизими, ўқув муассасалар фаолияти, империя таълим сиёсатига доир бой тарихий фактлар келтирилган. Аммо ушбу муаллифларнинг тадқиқотлари ғоявий мазмунига кўра мустамлака тузум сиёсатига мос эди. Мазкур асарларда рус тили ва

¹Граменицкий С.М. О Ташкенте. Т.В., 1875, №30; Остроумов Н.П. Исторический очерк народного образования в городах и укреплениях Сыр-Дарьинской линии и Туркестанской области до учреждения Туркестанского генерал-губернаторства с 1860 г. по 1867 г. – Ташкент, 1881; Очерк развития народного образования в Туркестанском крае / Сост. Инспектор народных училищ Туркестанского края 1-го района С. Граменицкий. – Ташкент, 1896; Остроумов Н.П. К истории народного образования в Туркестанском крае. Личные воспоминания. – Ташкент, 1895; Граменицкий С.М. К вопросу об инородческом образовании в России. – Ташкент, 1908.

маданиятини цивилизация тарқатувчилик вазифасига урғу берилган. Россия империяси таълим сиёсати ҳақида ва ўлка ҳаётининг турли жабҳаларига оид маълумотлар рус ҳарбий муаллифлари асарларида¹ ҳам келтирилади.

Туркистонда рус таълим тизимини жорий этиш ва улар фаолиятини ташкил этиш масалаларига бағишланган қозонлик шарқшунос-профессор Н.И.Ильминскийнинг «татарлашув» ва «мусулмонлашув»га қарши ғоялари билан суғорилган² асарларини мавзуга оид маълумотлари Россиянинг ўлкадаги таълим сиёсатини шаклланиши ҳақида тасаввур беради.

Мустамлака даври рус муаллифлари, ва айниқса, рус маъмурияти мансабдорлари томонидан яратилган асарларда чоризмнинг анъанавий таълим муассасаларига нисбатан муносабати, «янги усул» мактабларга нисбатан чекловлар ўрнатиши тўғри, деб баҳолаган.

Совет даврининг айрим муаллифлари Туркистондаги подшо маъмурияти ўлка халқларини руслар билан ассимиляциялашувига ҳаддан ташқари интилишини таъкидлаб, Россия ва Туркистонни нотенг ҳамкорлиги омилига алоҳида эътибор қаратганлар.³

Ушбу даврни дастлабки йилларида В.В.Бартольд, Н.А.Бобровников, И.И.Умняков, А.Шукуров ва В.Билик⁴ каби муаллифлар тарихий жараёнларни баён этиш ва таҳлил этишда маълум жиҳатдан таълим тизимини ҳам ёритиб берган. Хусусан, В.В. Бартольд⁵ ўз асарида ўлка таълим тизими таҳлил этилиб бой фактик материалларга асосланган ҳолда, Туркистон мадраса ва мактабларига Россия, Европа маданияти таъсирини кучайтириш зарурлигини ҳам қайд этган. Лекин у ҳам Туркистонни маданий қолоқлигини бартараф этишда Россиянинг цивилизаторлик ролини

¹ Венюков М.И. Россия и Восток. Собрание географических и политических статей. – СПб., 1877; Яворский И.Л. Средняя Азия. Культурные успехи и задачи в ней России. – Одесса, 1893; Марков Е. Россия в Средней Азии: В 2-х т. Т. 2.– СПб., 1901; Гейер И. Туркестан. С дополнительной статьей «Семиреченская область», сост. А.Л.Кирснером. – 2-е, изд. испр. и доп. автор. – Т.: Типография Туркестанского печатного Дела, 1909; Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. – Петроград, 1916.

² Ильминский Н.И. Об образовании инородцев посредством книг, переведенных на родной язык // Православное обозрение. – 1863. – № 3. – С. 136.

³ Сафаров Г. Колониальная революция: опыт Туркестана. – М., 1921; Галузо П.Г. Туркестан – колония (очерки по истории Туркестана от завоевания русскими до революции 1917 года). – М., 1929.

⁴ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927; Шукуров А. Мусульманские школы в Туркестане // Наука и просвещение. – 1922. - №1.-С.31-35; Билик В. Роль конфессиональной школы в жизни Туркестана // Наука и просвещение. – 1922. - №1. – С. 27.

⁵ Қаранг: Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Л., 1927.

илгари сурувчи расмий доктрина таъсиридан ҳоли бўла олмаган.

Мактаб ва мадрасаларни ўлка аҳолиси орасида катта аҳамиятга эга эканлиги, маҳаллий халқлар дини ва таълими уйғунлиги масалалари А.Шукуров, В.Билик мақолаларида ўз аксини топган¹.

Файласуф олим И.И.Мўминов Ўрта Осиёда прогрессив ижтимоий-фалсафий фикрнинг пайдо бўлиши ва ривожланишини ёритиш орқали Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Ҳамза, Айний каби маърифатпарварлар ижодини таҳлил этиш билан бирга XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошларида фаолият юритган мадрасалар фаолиятини танқид қилган.²

Т.Н.Қориниёзовнинг³ монографиясида ҳам қисман совет давригача бўлган Ўзбекистон маданияти тарихи ёритилиб, миллий маориф тизимининг асосий бўғини бўлган мактаб ва мадрасалар фаолиятига баҳо беришда совет мафкураси нуқтаи назаридан ёндашув кузатилади.

Юқорида қайд этилган муаллифларнинг асарларида келтирилган маълумотлар, дарҳақиқат ўрганилаётган даврда Туркистонда фаолият юритган мактаб ва мадрасалар мавқеи тушиб кетганлигидан далолат беради. Шу билан бирга, мазкур тадқиқотларда ҳукмрон мафкура тазийқи остида муаммога бир ёқлама ёндашган ҳолда рус ҳукуматининг анъанавий таълим тизимига қарши олиб борган сиёсати ёритиб берилмаган.

XX аср 60-80 йилларига келиб, Туркистон ўлкаси таълим тизими тарихини ўрганишга катта эътибор қаратилди. Олиб борилган тадқиқотларнинг манбавий асослари бойитилиб, илмий муомалага кенг қамровли архив ҳужжатлари киритилган.

Хусусан, К.Е.Бендриковнинг монографиясида мустамлака Туркистондаги мусулмон халқ маорифи тарихи кенг ёритилган. Жумладан, асарда генерал К.П.Кауфман ўлкамизда ҳукмронлиги даврида мусулмон мактабларини инкор этиш ва камситиш сиёсати, Туркистон Ўқув ишлари бошқармаси ташкил этилгандан сўнг империя қўллағунга қадар таълимда И.И.Ильминскийнинг миссонерлик усули тарафдорлари ва К.П.Кауфман илгари сурган

¹ Шукуров А. Мусульманские школы в Туркестане // Наука и просвещение. – 1922. - №1 - С. 31-35; Билик В. Роль конфессиональной школы в жизни Туркестана // Наука и просвещение. – 1922. - №1 – С. 27.

² Муминов И.М. Из истории развития общественно-философской мысли в Узбекистане конца XIX и начала XX вв. – Ташкент: Узгосиздат, 1957.

³ Кары-Ниязов Т.Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана / Избранные труды. В 8-и Т. – Ташкент: Фан, 1967, Т. 5.

таълимга динни аралаштирмаслик фикри тарафдорлари ўртасида доимий кураш, анъанавий мусулмон, рус ва рус-тузем мактаблари атрофлича, ўрта ва касбий билим юртлари сони, ўқув дастурлари, таълим сиёсати қисман таҳлил этилган.¹ Муаллиф совет мафкуравий тамойилларидан чекинмаган ҳолда жаидлар фаолиятини танқид қилиб, уларни «буржуа миллатчилари», «пантуркизм» ва «панисломизм» ғояси тарафдорлари деб эътироф этган. Бироқ мазкур тадқиқотда Д.О.Айтмамбетов² ўз тадқиқотларида Туркистоннинг бир қисми, хусусан, ҳозирги Қирғизистон ҳудудларида фаолият юритган мактаб, мадраса ва янги усул мактабларида берилган таълим ва тарбия масалаларини ёритиш билан бирга рус, рус-тузем мактаблари ва гимназиялар фаолиятини ҳам тадқиқ этган. Муаллиф Россия империяси таълим ислоҳотининг мустамлакачилик хусусиятини қоралаш билан бирга рус таълими, рус маданиятининг «цивилизаторлик миссия» сени ижобий характерлайди.

А.П.Савицкий Й.Абдуллаевлар³нинг тадқиқотлари ҳам мавзуни ўрганишда алоҳида эътиборга лойиқ. Улар тадқиқотларида мадраса, мактаб, масжидлар ва бошқа диний ташкилотлардан тортиб олинган вақф ерлари, мусулмон мактабларидаги ўқувчилар сони, мадраса мударрислари штатлари, бошланғич мактабларда ўқиш ва ёзувни ўргатиш, она тилини ўқитиш ҳамда мадраса ва қорихоналар тўғрисида умумий маълумотлар келтирилган.

Туркистонда халқ маорифи тарихи яна бир қатор тадқиқотчиларнинг асар ва мақолаларида ҳам ёритиб берилган⁴. Хусусан, З.М.Миртурсунов рус мактаби ва рус педагогларининг Фарғона вилоятида рус-тузем мактаблари ривожига таъсири масаласини таҳлил этган бўлса, Ж.Урумбаев⁵ Сирдарё вилояти Амударё бўлими ҳудудида жорий этилган мактаблар тизимини

¹ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1917). – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1960.

² Айтмамбетов Д.О. Дореволюционные школы Киргизии. – Фрунзе, 1967.

³ Савицкий А.П. Некоторые данные об исламских учреждениях и политика царских властей в Туркестане. – Т.: АН Уз ССР, 1956; Унинг ўзи. Поземельный вопрос в Туркестане. – Т.: САГУ, 1963; Унинг ўзи. Саттархан Абдулгаффаров – просветитель и демократ. – Т., 1965; Абдуллаев Й. Эски мактабларда хат-савод ўргатиш. – Т.: Ўрта ва олий мактаб, 1960.

⁴ Миртурсунов З.Ф. К истории школ Ферганской долины конца XIX –начала XX в. «ученые записки Наманганского Педагогического Института». Вып. 2. Наманган. 1957; Билялов Г.М. Развитие народного образования в Хорезме. Т. Ўқитувчи. 1969; Абдуллаев Й. Эски ўзбек мактабларида хат-савод ўргатиш. Т., 1960.

⁵ Урумбаев Ж. Очерки по истории народного образования и школы Каракалпакии. Нукус. 1958. с. 75.

ёритиб берган.

В.Т.Кочаров¹ Туркистонда мустамлака даврида Ўзбекистонда рус-тузем мактаблари ва гимназиялар ташкил этилиши, улардаги таълим дастурлари ва тарбия, ўқувчи ва ўқитувчилар сони ҳамда мазкур муассасаларда фаолият юритган педагоглар фаолиятига атрофлича тўхталган.

Тадқиқотчи Ш.Исмоилов² мактаб ва мадрасалар фаолиятига тўхталиб, улар тарихини ёритишда архив материалларидан фойдаланган. Муаллиф рус-тузем ва янги усул мактаблари фаолиятини ҳам ёритиб бериш билан бирга анъанавий таълим муассасаларининг ўлка халқлари маънавий-маданий ҳаётида катта аҳамият касб этганлигини асослаб берган. Бироқ тадқиқотда ўша даврда империя маҳкамалари томонидан ташкил этилган ўрта ва касбий таълим муассасалар фаолияти, улар бошқарув тизими масалалари деярли ёритилмаган.

XX аср 80- йиллари – «қайта қуриш» даври тадқиқотларида муаммога янгича ёндашув, шаклланганлигини кузатиш мумкин. Бу хусусиятлар Р.Раҳимов, П.Г.Ким, Ҳ.Н.Бобобеков, М.Ҳасанов, З.П.Кондратенко, Н.Йўлдошев, М.Шарифходжаевлар тадқиқотларига хос.³

Профессор П.Г.Ким биринчилардан бўлиб, мадраса ва мактабларни ўзбек халқи маънавий-маданий ҳаётидаги ўрнини аниқлашда янгича ижобий қараш, тарихий ҳақиқатни тиклаш масаласини кўтарган бўлса, Ҳ.Н.Бобобеков маҳаллий аҳоли азалдан илм-маърифатли бўлганлиги, бунда мадраса ва мактаблар аҳамияти катта бўлганлигини таъкидлайди. М.Ҳасановнинг мақоласида Туркистон мадраса ва мактаблари фаолиятига оид янги маълумотлар келтирилган.

М.Шарифхўжаев Ўрта Осиёда анъанавий таълимни умумий тараққиётини ёритиб, ўлкада рус ва рус-тузем мактабларини ташкил этишда Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати

¹ Кочаров В.Т. Из истории организации и развития народного образования в дореволюционном Узбекистане (1865-1917 гг.). Т., 1966.

² Исмаилов Ш. Народное образование в Узбекистане в конце XIX–начале XX в.: Дисс ... канд. ист. наук. Т., 1981.

³ Рахимов Р. Традиционное начальное школьное обучение детей у народов Средней Азии (конец XIX – начало XX вв.) / Сборник музея антропологии и этнографии. Вып. 43. Памятники традиционно-бытовой культуры народов Средней Азии, Казахстана и Кавказа. – Л., 1989. – С. 109-132; Ким П.Г. Уйдирма ва ҳақиқат // Ўзбекистон адабиёти ва санъати. - 1989, - 29 октябрь; Йўлдошев Н. Маърифат фидойилари // Гулистон. – 1991. - №4 – С. 20-21.; Кондратенко З.П. Туркистонда халқ таълимининг XIX аср охири – XX аср бошларидаги аҳволи ҳақида // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. – 1991. №3. – Б. 39.

Bu tanishuv parchasidir. Asarning to'liq versiyasi <https://kitobxon.com/uz/asar/117> saytida.

Бу танишув парчасидир. Асарнинг тўлиқ версияси <https://kitobxon.com/uz/asar/117> сайтида.

Это был ознакомительный отрывок. Полную версию можно найти на сайте <https://kitobxon.com/ru/asar/117>